

KANT.

(Születésének kétszázadik évfordulójára.)

Kétszáz éve annak, hogy a königsbergi bölcshatalom megszületett s gondolatvilága még ma is élő hatalom közöttünk. Annál érdekesebb és jelentősebb körülmény ez, mert filozófiájának valódi értelme és helyes magyarázata még napjainkban is vitás. De talán épp ebben rejlik hatásának egyik titka. Nagy szellemi alkotások: a Divina Commedia, Shakespeare drámái, a Faust és az Ember Tragédiája épp azáltal árulják el kimeríthetetlen gazdagságukat, hogy az utókor epigonjai között alig akad szellem, ki *egész* mélységüket képes volna egységesen fölfogni. Legtöbb magyarázó e szellemileg óriásoknak csak *egyik* oldalát látja s *ezért* nem tudnak megegyezni értelmezésükben. E zavart lélektanilag elősegíti, hogy a nagy gazdagságból mindenki észrevesz valmait, amit legjobban ért, mert ő maga is megsejtette azt s ennek az egyoldalú szempontjából hajlandó az egész művet s a nagy szellem tanításának egész tartalmát fölfogni.

Kant még ma is a legellentétebb megítélések tárgya. Napjainkban is találkozunk még oly gondolkodókkal, kik benne elsősorban a régi érzékfölötti metafizika lerombolóját látják: az „Alles zermalmende Kant“ áll ma is sokak előtt előtérben. De az ellenkező véglettel is találkozunk: korunk egyik legkiválóbb bölcshatalomtörténésze, *François Picavet* szerint: „Kant est surtout chrétien, luthérien et piétiste“.

Ha immár történeti távlatból végigtekintünk a Kant-magyarázat közel másfélszázados multján, *egy* feltűnő mozzanatot mindenestre megállapíthatunk. Az interpretáció eleinte Kant művének inkább tagadó, destruktív irányát látja, s csak később veszi észre annak pozitív, építő tendenciáit. Ez utóbbi szempontból is *két* irányt kell megkülönböztetnünk. Az elsőben — a nagy német idealizmus rendszereinek korában — Kant filozófiája továbbfejlesztésének címén, amely oly következtetéseket vont le abból, melyek homlokegyenest ellenkeztek magának Kantnak álláspontjával. Hiszen Kant maga még életében tiltakozott (1799) az ellen, hogy *Fichte* tanítása a kriticizmussal bármiképen is azonosíttassék. A másik irány Kant tanításának pozitívumát oly módon iparkodik megállapítani, mely nem vezet annak keretein túl.

Kant alapvető műveinek megjelenési sorrendje is a magyarázatnak azt a módját segítette elő, mely eleinte bölcselétének negatív vonásait állította előtérbe. A kriticizmus épületének alapjait bölcselők a „Tiszta Ész kritikájá“-val rakja le. (1781.) E mű veleje annak a megállapítása, hogy ismeretgyarapító, azaz „szintetikus“ ítéleteink csakis *szemlélet* alapján jöhetnek létre. Ámde nekünk csakis *érzéki* szemléletünk van, melynek formái a tér és idő. Ebből nyilván következik Kant szerint, hogy tudományos megismerés csak oly tárgyakra nézve lehetséges, amelyek a

tér és idő szemléletében adhatók. Ilyen: a metafizika, mely a tér és idő tapasztalástól független, azaz a priori szemléleten alapszik — azután a metafizikai természettudomány, mely ugyancsak tér- és időbeli tárgyakkal foglalkozik — s végre a tisztán empirikus tudomány, melynek tárgya tér- és időben *adatik* tapasztalásunkban. Mindebből viszont ama *negatív* tanulság vonható, hogy tehát tudományos megismerésre *nem* tehetünk szert oly tárgyakra nézve, amelyek megismerése érzékfölötti szemléletet kívánna, mert ilyenl nem rendelkezhetünk. Nyilvánvaló tehát — így következtet Kant — hogy oly tudomány, mely érzékfölötti létezőket akar megismerni, nem lehetséges. Az érzékfölötti metafizika áltudomány, mert az emberi elme által elérhetetlen célokra törekszik. Elménk az érzékfölötti világ légüres terében nem tud mozogni s csak sajnálatos illúzióknak tulajdonítható ide irányuló minden meddő erőlködése. Racionális teológia, racionális kozmológia és racionális pszichológia általunk soha fel nem építhető tudományok. Isten létét vagy nem-létét, a lélek halandóságát vagy halhatatlanságát époly kevéssé dönthetjük el tudományosan, ahogy azt sem tudjuk megállapítani, vajjon a világ véges-e vagy végtelen. Ez utóbbi probléma megoldása ugyanis szintén olyes megismerést tételez fel, melyet megfelelő tapasztalati alap nélkül sohasem szerezhethetünk meg. — Kant az érzékfölötti világ megismerésére törekvő elme illúzióját a galambéhoz hasonlítja, ki azt hiszi, hogy bármely magasságban is repülni tud, mert sikerült a földről felemelkednie, holott fájdalmas csalódással kell rájönnie arra, hogy nincsenek a térben mindenütt azon feltételek, melyekre támaszkodva eddig is a magasba szállhatott.

Ebben a mély rezignációban hangzik ki a Tiszta Ész kritikája. Az Az érzékfölötti világ örökké ismeretlen marad a tudomány számára. Az a fausti hangulat következik ebből, mely szerint csak itt a földön vehetjük meg szilárdan lábunkat s csak a valóban eredményes munkától tart vissza bennünket, ha megismerésünk korlátait feledve a tapasztalatfölötti világot hiú ábrándokkal népesítjük be.

E negatív megállapításon felül azonban már a kortársak észrevettek a „Tiszta Ész Kritikájában“ egyebet is. Miután tanui voltunk annak, hogy Kant miképen „rombolja le“ az érzékfölötti metafizikát, föl kell vetnünk azt a kérdést, hogy *ha megismerhetetlen is az érzékfölötti világ, vajjon létezik-e?* És midőn Kant kortársai e kérdésre feleletet kerestek, meglepődve állapították meg, hogy *mialatt Kant tagadja az érzékfölötti világ tudományos megismerhetőségét, egyúttal a leghatározottabban állítja annak létezését.* Hogy e paradoxont megértsük, figyelembe kell vennünk a Tiszta Ész Kritikájának az előbb ismertetett gondolatmenetével párhuzamosan haladó másik tanítását, melyet eddig szándékosan mellőztünk.

Kant szerint tér és idő *szubjektív* szemléleti formák. Ez azt teszi, hogy érzékelésünk által a tárgyakról nem úgy értesülünk, amint azok *önmagukban* vannak, hanem amint azok a tér és idő merőben alanyi érvényű kereteiben nekünk megjelennek. A tárgy önmagában tehát nincs tér és időben, e formák reá nem vonatkoznak; tér és idő tehát csak az ember felfogási formái s voltaképpen ezek eltorzításában érzékeljük a valóságot. De értelmünk felfogási formái, aminők a kategóriák (pl. mennyiség, minőség) — szintén csak alanyi érvényűek, azaz nincs jogunk azokat, valamint a belőlük összeszövődő a priori tételeket a lehető tapasztalat, tehát a jelenségvilágon *túl* alkalmaznunk. Például: az okság elve

szintén oly, értelmükben gyökerező, tehát „a priori“ tétel, melyet nem szabad a létező világra annyiban alkalmazni, amennyiben az önmagában áll fenn, minden lehető tapasztalatunktól függetlenül. Csak a jelenségvilág körében szólhatunk okokról és okozatokról s csak ennek körében van jogunk az okság elvének érvényét állítanunk, mely szerint mindennek megvan az oka s minden oknak az okozata. A létezőre önmagában, tehát mint *magánvalóra* (Ding an sich) nem érvényesek sem szemléleti formáik, sem értelmünk kategóriái. Ezért is megismerésünk szempontjából a magánvaló teljesen megfoghatatlan és örökké ismeretlen marad előttünk. Mi csak jelenségvilágot, de nem abszolút létezőt ismerhetünk: tapasztalatunk tartalma valami megismerhetetlen magánvalónak megnyilvánulása. Ily módon élesen elhatárolódik a jelenségvilág (phaenomenon) az örökké ismeretlen magánvalótól (noumenon). Az ember is *mindkét* világ tagja: amennyiben tér és időben jelenik meg, merő jelenség, de mint magánvaló ő is az örökké ismeretlen noumenon világának polgára. Bármennyire is törekszik Kant e két világ éles elhatárolására, ez *két* okból nem sikerülhetett. Elsőben is: *minmagunk* is a magánvaló világhoz tartozunk legfelsőbb mivoltunk szempontjából s így előrelátható, hogy mindaz, ami lényünk legmélyéből fakad, valamiképen mégis hirt ad ez érzékfölötti világ rendjéről. Másrészt azon mód, amint Kant a magánvalót a természetismerés körében is szerepelteti, meghiusítja azon vállalkozását, hogy a magánvaló s a jelenség területét teljesen elválassa egymástól.

Azt hallottuk fennebb, hogy az okság elve csak a lehető tapasztalat körére vonatkozik, tehát kizárólag a jelenségvilágra áll, de azontúl a magánvalóra nem érvényes. Ámde maga Kant is azt tanítja, hogy az érzéki világ képe bennünk a Ding an sich „afficiálása“ nyomán alakul ki. Joggal kérdehetjük azonban: vajjon az „afficiálás“ nem zár-e magába *oksági* kapcsolatot a magánvaló és az emberi szubjektum között? Hiszen aki „afficiálásról“ szól, az más szóval azt állítja, hogy az afficiáló tárgy *oka* annak, hogy az afficiált alany tudatában ennek nyomán mint *okozat* jó létre az érzéki világ képe. Míg tehát Kant egyrészt tagadja, hogy a magánvaló és a jelenségvilág között oksági kapcsolat lehetséges — másrészt *állítja* ez oksági kapcsolatot, midőn a jelenségvilág felleptét tudatunkban a magánvaló *okozatának* tartja. Böceselőnk tehát már a Tiszta Ész Kritikájában áttöri az önemelte korlátokat s nem tartja valójában oly mértékben ismeretlennek és megismerhetetlennek az érzékfölötti magánvaló világot, amint azt e mű ismeretelméleti végkövetkeztetése megkívánta volna.

E végkövetkeztetés alapján Kant valójában csak *két* utat követhetett volna. Vagy végleg kiküszöböli a magánvaló fogalmát s akkor böcesete teljesen empirizmusná fejlődött volna, mely a lehető tapasztalat körén kívül fekvő érzékfölötti világgal többé nem törődik, s amelyre nézve annak létezése is közömbös — vagy pedig mélyíteni kellett ama kapcsolatot, mely a tapasztalható jelenségvilág s a soha empiriánk körébe nem zárható magánvaló között áll fenn. Kant ez utóbbi utat választotta, mert mély gondolkodása előtt nem maradhatott rejtve, hogy ha az ember nemcsak jelenség, de egyúttal magánvaló, ez utóbbi természete is valamiképen kell, hogy megnyilatkozzék az emberi tudatban. Minden további kutatása voltaképpen arra irányul, hogy megtalálja azon ösvényeket, melyek más úton ugyan, de mégis oly pontra vezethetnek, ahonnan kilátás

nyilik az érzéki világból az érzékfölöttiség birodalmába. Kant további műveit csak ezen az alapon lehet úgy keletkezésükben, mint igazi értelmők szempontjából megmagyarázni. A mindinkább elmélyedő Kant az ember lelkiéletében fedezi fel azt az ösvényt, mely a Tiszta Ész Kritikájának tilalmát megkerülve ismét elvezet az érzékfölötti világba. Ez ösvényen megindulva úgy találja, hogy az csakhamar két irányba válik szét. Az egyik annak a felismeréséhez vezet, hogy az *erkölcsi parancs* szavában halljuk meg az érzékfölötti világ rejtelmes hangját; a másik a *művészi szemlélet* országa felé mutat, amely szintén összekapcsolja az érzéket az érzékfölöttivel. Kant mindakét ösvényt kifürkészi, s biztatóan int bennünket arra, hogy felfedező útját folytassuk.

Az első utat vázolja alapvető etikai munkáiban: a „*Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*“ (1785) s a „*Kritik der praktischen Vernunft*“ (1788)-ban. E két mű már nem negatív, hanem erősen pozitív és konstruktív jellegű. Itt már nem a *romboló*, de az *építő* Kantot látjuk munkában. Kant azon követői, kiket a Tiszta Ész Kritikájának azon törekvése nyert meg, mellyel a régi érzékfölötti, „dogmatikus“ metafizikát lehetlenné akarta tenni — e művekben elhajlást és következetlenséget láttak. Így *Schopenhauer* szerint bennök az öregedő Kant aggkori piétizmusa kerekedett felül a Tiszta Ész Kritikájában már elért jobb belátás ellenére. Ám aki mélyebben lát Kant gondolkodásába, könnyen felismeri, hogy itt egy pozitív irányú fejlődéssel van dolgunk, mely nem ellentéte, de koronája azok törekvéseknek, melyek már a Tiszta Ész Kritikáját létrehozták. Hiszen Kant maga nyilatkozott úgy, hogy az ész bírálataival a *tudást* meg akarta szüntetni, hogy helyet készítsen a *hitnek*. Hiszen magunk is már a Tiszta Ész Kritikájában rámutattunk azokra a gondolatcsirákra, melyekből az érzékfölötti világ új megismerési módjáról szóló tannak kellett kifejlődnie.

Kant etikájának lényege az a tanítás, hogy az erkölcsiség oly magatartást kíván tőlünk, mely a természet, vagyis a jelenségvilág rendjéből egyáltalán nem érhető meg. Erkölcsi öntudatunk szerint az etikai parancs feltétlen (azaz *kategorikus* imperativus), vagyis tudatában vagyunk annak, hogy kötelességünket minden körülmény között teljesítenünk kell, még boldogságunk, sőt életünk árán is. Ezzel szemben az ember mint természeti lény élete fenntartásáért és boldogságáért küzd. A moralitás *szabadságot* követel tőlünk, mert egyéni hajlam és képességre való tekintet nélkül mindenkitől megköveteli kötelessége teljesítését — a jelenségvilág rendje azonban az okság elvének érvénye folytán az ember akaratát egyértelműleg determinálja, s így lehetlenné teszi az akarat szabadságát. A kötelesség minden szubjektív érzelmi indoktól ment cselekvést kíván, melynek egyetlen motívuma az erkölcsi törvény tisztelete lehet — evvel szemben azonban az empirikus ember lelkiéletét affektív élete határozza meg. Az erkölcsi rend tehát más, mint a jelenségvilág rendje: a morális megfontolásnak semmi köze sincs a boldogság, a haszon, vagy a rokonszenv és ellenszenv érzelmi mozzanataihoz. Az erkölcsi megítélés alapja is nem a cselekvés empirikus sikere, hanem egyedül a szándék: az orvos önzetlen kötelességteljesítése akkor sem veszíti el erkölcsi értékét, ha a beteg életét nem is sikerül megmentenie, s az önfeláldozó katona is hős marad, ha a csatát el is veszítette. Az erkölcsi világban a *méltóság* eszméje uralkodik, a természeti rend szerint

mindennek *ára* van. Az erkölcsi ember *autonóm*, mert a jót egyedül csak meggyőződésből teszi — a természetes ember akarata *heteronóm*, mert az eredmény szerint értékeli a cselekvést.

Kant éles és mélyenjáró tekintete észreveszi, hogy az erkölcsi életben a természetfölötti rend töri át a természeti élet rendjét: a kötelesség szavában az érzékfölötti világ hangját halljuk meg. Hogyan jut el hozzánk e hang? Azáltal, hogy az ember nemcsak a tér és időben elterülő jelenségvilág tagja, de egyúttal magánvaló, mely mint ilyen, nincs alávetve az érzéki világ formáinak, tehát tér és időnek, s a tapasztalati világ rendjének, tehát az okság elvének. Az ember mint erkölcsi lény teljesen önálló (autonóm) és szabad, de mint a természeti (az empirikus) világ tagja, a természet relativizmusában van elmerülve, s annak sodra ragadja tovább. Amde a természet alapja, a természetfölötti magánvaló: az ember mivoltának legmélyebb gyökere is az erkölcsiség és a szabadság. Ezért a gyakorlati ész, vagyis az erkölcsi ítélkezés bír primatussal a tiszta ész vagyis az elméleti állásfoglalással szemben. Az erkölcsi élet a szellem minden ténykedésének legmélyebb alapja.

Az erkölcsi rendben tehát tudatára ébredtünk egy oly érzékfölötti világnak, melyet tiszta észszel, azaz tudományos megismeréssel sohasem érhetünk el. De ha a *tudás* nem támogathat bennünket abban az irányban, hogy az érzékfölötti világba betekintsünk, milyen úton férkőzhetünk hozzá közelebb? Mert Kant tisztában van avval, hogy ha az ember az erkölcsi öntudatban felfedezi az érzékfölötti világot, azt többé figyelmen kívül nem hagyhatja, állást kell reávonatkozólag foglalnia, mert az erkölcsi élet alapvető jelentőségű reája nézve, jóllehet annak alapja kívül esik a tudományos megismerés körén.

Azt az utat, mely a tudománytól függetlenül az érzékfölötti világba vezet, Kant a *hitben* találja meg. Megállapítása azonban nem volna eredeti, ha „a hit” szóval csak a hagyományos értelemben vett vallási hitet értené. Kant idevágó konvenciójában *két* új mozzanatra kell rámutatnunk. Az egyik az, hogy az a hit, melyről Kant szól, nem esetleges és kívülről kapott valami, hanem *szükségképen* fejlődik ki egyedül az ember öntudatossá vált erkölcsiségéből, s épp ezért szilárd és megingathatatlan, ha az lelkében valóban gyökeret vert. Kant hite *erkölcsi hit*, mely felülről kifelé fejlődik, tehát époly autonóm, mint az igazi erkölcsiség. A másik eredeti mozzanat Kant tanításában az, hogy az így kibontakozó hittételek a gyakorlati ész szempontjából egyúttal *postulátumok*, azaz oly tételek, melyek bár nem bizonyíthatók be, de felvételök nélkül a megismerésükben felmerülő ellenmondásokat nem tudjuk megszüntetni. Az a hit tehát, mely Kant szerint az érzékfölötti metafizika lehetetlensége dacára átvezet bennünket az érzékfölötti világba, *erkölcsi hit*, mert a Jó abszolút uralmába és végső diadalába vetett bizalmat jelenti, de mégis *van logikai strukturája*, mert általa ellenmondásokat sikerül postulátumok formájában megszüntetnünk.

E hit a következőképen alakul ki. Az erkölcsi meggyőződés — mint láttuk — élesen elválasztja az *erkölcsiséget* a *boldogságtól*, de mégis elkerülhetetlenül megalkotja a „*legfőbb Jó*” fogalmát, mely úgy az erényt, mint a boldogságot egyesíti magában. Ez egyesítés csak oly *akarat* által lehetséges, mely az erény következtében boldogságot hoz létre. Ily mindenható, legtökéletesebb szellemi lény koncepciója egybeesik *Isten* esz-

méjével. Az erkölcsös ember, ha etikai meggyőződését öntudatosan végiggondolja, hisz Isten létezésében, mely végelemzésben azt a mélységes bizalmat jelenti, hogy a Jónak végül diadalmaskodni kell.

Az erkölcsi élet öntudatosítása másrészt szükségképen arra vezet, hogy hiszünk a lélek halhatatlanságában is. Mert az erkölcsi kötelesség szava tőlünk határtalan tökéletesedést kíván. Amde ennek rövidke földi életünk keretein belül nem tehetnénk eleget: tehát aki komolyan akarja idevágó kötelességét teljesíteni, hinnie kell a sírontúli életben, tehát a lélek halhatatlanságában. Éppen úgy vezet az öntudatos erkölcsiség arra is, hogy hiszünk szabadságunkban, bár a tapasztalati világban ezt akaratunk oksági determináltsága következtében nem mutathatjuk fel.

Isten, halhatatlanság és szabadság a gyakorlati ész postulatumai, azaz oly eszmék, melyekben az öntudatos erkölcsiséggel bíró ember szükségképen hisz. E hit által megszűnik szemünkben azon tátongó ür, mely a *létező* és a *kellő* világ között, a *természet* és *erkölcsi* világrend között tátong. Midőn Kant „megszünteti a tudást, hogy helyet készítsen a hitnek”, nem a vakhitet állítja helyre, mely oly könnyen csap át merő babonába, hanem az erkölcsi meggyőződésben mélyen gyökerező s új, attól elválaszthatatlan hitet hirdeti. Bár az erkölcsi meggyőződés nem azonos a vallási hittel, de a kettő mégis elválaszthatatlan, mert az öntudatos erkölcsiség szükségképen a legmagasztosabb vallás eszmeikörébe vezet.

De Kant az erkölcsi életen kívül még egy útra mutat, mely ugyan-csak a metafizikai spekulációtól függetlenül, feltárja előttünk az érzékfölötti világot. Ez a *művészet* birodalma. Kant *Reinhold*hoz írt egyik levelében (1787. dec. 18.) azt írja, hogy a lelkiélet oly felosztására jutott, mely immár biztos vezérfonalat ad rendszere további kiépítésére. E felosztás szerint „kedélyünk alapteltségei”: a megismerőképesség (értelem), az érzelmi (kedv és kedvetlenség) s a vágyóképesség (akarat). Az értelem vizsgálatával a *Tiszta Ész Kritikája* foglalkozott, az erkölcsi életet, vagyis az akarat világát a „Gyakorlati Ész Kritikája” vizsgálta, s így hátra van még az érzelme megfelelő elmélete. E levelében Kant még lehetetlennek tartja az „ízlés kritikáját”, de annyira bízik szisztematikájában, hogy fáradhatatlanul kutatja a mutatkozó hézag betöltésének módját. Idevágó vizsgálatainak eredménye a „Kritik der Urtheilskraft”, mely 1790-ben jelent meg.

Ez Kant legnehezebben magyarázható munkája. A homályt ama mélység okozza, melybe itt lebecsátkozunk. Hiszen nem kevesebről van szó, mint arról, hogy a szellem és a természet végső közös gyökereit ragadjuk meg, melyek mélyen belenyúlnak az előttünk örökké ismeretlen magánvaló világba.

Természet és szellem közös mozzanata épp az, hogy mindkettő a magánvaló megnyilvánulása. Bármily kevésbé is tudjuk csak a jelenségvilágra szabott szemléleti formáinkkal és kategóriáinkkal a „Ding an sich”-et megragadni: *egy* dolgot tudunk róla épp az erkölcsi öntudat közvetítésével, hogy t. i. ott a *szabadság* uralkodik szemben a jelenségvilággal, hol a *kauzalitás* határoz meg egyértelműleg mindent. Kant alap gondolata már most, melyet a „Kritik der Urtheilskraft”-ban fejt ki, az, hogy ha a szabadság szempontjából tekintjük az ember lelki életének érzelmi, azaz ízlésbeli megnyilvánulását, előáll az *aesthetikai ítélet* s a *művészet*,

mely semmi egyéb mint szabadságon alapuló alkotás: „Hervorbrennen durch Freiheit.“ Viszont ha a természetet tekintjük úgy, mint amelyben szabadság nyilvánul meg s nem causalis kapcsolat — akkor abban már nem okokat, de megvalósítandó *célok*at pillantunk meg, mert a szabadságon alapuló alkotás épp célkitűzésen alapszik. Ime, így kerül *egy* szempont alá Kant harmadik kritikájában az esztétika s a természeti teleológia problémáinak vizsgálata. Úgy a szépséget mint a természeti célszerűséget eszerint nem a tiszta ész ítéletével ismerjük meg, de azáltal hogy a szemlélt *egy*es dolgot úgy az esztétikai mint a teológiai megállapításban alárendeljük valami általánosnak: épp ez az *ítéleterő* (Urtheilskraft) munkája. Ennek a működésében azonban két oly mozzanat kerül össze: a szemlélet és az ennek nyomán fakadó érzelmi élmény: az izlés és az egyetemesség, melyeket első tekintetre lehetetlen egy szempont alá hozni. Innen azon autonómia keletkezik, hogy szépnek valamit *izlés*, tehát *érzelem* alapján tartunk s mégis azt kívánjuk, hogy a szépséget mindenki elismerje, mert lelkünk legmélyén meg vagyunk győződve a szépség objektív alapjáról. Az ily természetű ellenmondások azonban rögtön megszűnnek, ha meggondoljuk, hogy minden ember mint magánvaló közös természettel bír, s ez teszi látszólag szubjektív esztétikai ítéletét is olyanná, mely mindenki által való elismertetésre tarthat számot.

A művészet és a természet teleológiai szemlélete is tehát megnyitja előttünk az érzékfölötti világot, éppúgy, mint az erkölcsi öntudat. Ámde e két út között mégis lényeges különbség van. Talán nem hamisítjuk meg Kant gondolatát, ha ez eltérést oly terminusokkal fejezzük ki, melyekkel ő maga e vonatkozásban nem élt. Az erkölcsiség az ész által megformulázott *hit* által mutat az érzékfölötti világ: az Isten, a szabadság és a halhatatlanság országa felé — az esztétikai és a teológiai szemlélet ellenben *megsejteti* velünk az érzékfölöttiség birodalmát. És pedig azáltal teszi ezt, hogy a teremtő génusz művében éppúgy mint a természet csodálatos célszerűségében valami olyannak a megnyilvánulását állítja elénk, amit az okok empirikus rendjéből maradék nélkül sohasem tudunk megmagyarázni. A génusz ereje éppúgy átüti a természet rendjét mint az erkölcsi világrend: az előbbiben az egyéniség deus ex machináját s a lángelme megfoghatatlan teremtőerejét bámuljuk. Midőn pedig a természet meglepő célszerűségét ismerjük fel, itt is érthetetlen kauzális magyarázathoz szabott elménk minden megfejtési kísérlete. Ámde sem a teremtő génusz, sem a természet célszerűségének végső alapját nem ismerhetjük meg, mert ez a magánvaló mélységeiben vész el, melyet elménk nem tud a megismerés körébe látni. Sőt erre még oly szerény mértékben sem vagyunk képesek, mint az erkölcsi öntudat kiépítésénél: ez utóbbi esetben legalább logikai strukturával bíró posztulátumokat tudtunk megformulázni, amire az képesített bennünket, hogy *önmagunkon keresztül* nyertünk betekintést az érzékfölötti világba. A Kritik der Urtheilskraft problémakörénél azonban nehezebb feladat előtt állunk: itt a *természeten*, a szemléleti tartalomon keresztül, tehát egy tőlünk idegen közegen át kellene a magánvalót megközelítenünk. Ezért itt posztulátumokban megformulázott hit helyett csak tapogatózó hittal kell beérnünk: a művészet és a természet szépsége és rejtelmes célszerűsége csak boldogító sejtelmekkel gazdagítja lelkünket az érzékfölötti világra nézve.

Ha Kant tanítását egy mondatban kellene kifejeznünk, azt mond-

hatnók, *hogy nem az ész, a tudomány, de az erkölcsi öntudat és a művészet tárja fel előttünk az érzékfölötti világot.*

Kant filozófiájának alaptémája tehát ugyanaz, mint Platon óta minden nagy bölcselelé: munkáján lehet az érzékfölötti világot az érzéki világból megközelíteni. Mert Platon, Aristoteles, Aquinoi Szt. Tamás, Descartes, Spinoza, Bacon, Locke és Leibniz — éppúgy mint Kant — meg vannak győződve arról, hogy a tapasztalható világ *önmagából* nem érthető meg, hanem csak mint valamiféle megjelenése vagy produktuma annak a láthatatlan létezőnek, melyet minden mélyebb megismerés és vallás megsejt. Csak az útra nézve térnek el egymástól. Kant eredetisége abban áll, hogy az ösvényt a transcendens metafizikai speculációtól menten iparkodott megtalálni az erkölcsi és a művészi öntudat területén.

Ez érdeme és eredetisége megmarad, bármiként is vélekedünk tanításának helyességéről. Ma már kevés bölcselelé bízik abban, hogy a Tiszta Ész Kritikája valóban lerombolta az Aristoteles által megindított rendszeres metafizikai spekulációt s hogy a tapasztalat és a metafizika birodalmát valóban lehetne oly élesen szétválasztani, mint Kant akarta. Mindinkább felismerjük, hogy nemcsak a szintetikus ítélet ismeretgyarapító, s ma, a metafizikai gondolkodás újjáéledése korában több oly utat látunk, mely kivezet a lehető tapasztalat köréből, melyekre Kant nem gondolt s így kritikájával nem is zárhatta el azokat. Amily mértékben szorul háttérbe Kant rendszerének e negatív tanítása, oly mértékben világít azonban mindinkább pozitív alkotása: etikája és esztétikája. Ezek mélységét úgyszólván csak századunkban fedeztük fel s még messze vagyunk attól, hogy a két utóbbi kritikában rejlő nagy kincseket teljesen felismerjük. Kant idevágó tanítása időtlen, mert alapjában azt fejezi ki, amit Platon óta minden mély bölcselelé és minden magasabbrendű vallás: hogy a természetén kívül egy érzékfölötti világnak is polgárai vagyunk s így e földön is csak addig tudunk valóban nagyot és maradandót alkotni, amíg *ezt* a meggyőződést tesszük életünk alapjává.

Pauler Akos.